

אלו ניתן להצביע גם על יסודות תוכניים ספציפיים יותר. הנה, יש מן המרגש בקטע: "צוד צדוני כצפר איכי חנם. צמתו בבור חיי וידו אבן כי. צפו מים על ראשי אמרתי נגזרתי. קראתי שמך ה' מבור תחתיות" (ג,ב-נה).

להצגת אסונו של המקונן באמצעות המים יסוד איתן בדימויי האסון בספר תהילים: "באו מים עד נפש" (תהילים סט,ב) ועוד, אך לא פחות מכך, יש בו משום מה שנראה בעינינו כהגשמה ומימוש של רסיס קינה המשובץ בין נבואות ירמיהו: "מי יתן ראשי מים ועיני מקור דמעה ואבכה יומם ולילה את חללי בת עמי" (ירמיהו ח,ג). אכן, הבקשה 'מי יתן ראשי מים' נענתה ביצפו מים על ראשי, נענתה גם נענתה. הקינה האישי והאסון האישי נשזרו זה בזה בחוט השני של הסגנון. נציין ונחזור ונציין, איננו רואים בנקודות דמיון מן הסוג הזה ראייה להיותו של ירמיהו מחברו 'אמיתי' של ספר איכה, אלא לתפיסת עולמו של הנביא כמקור השראה לקינה. והדברים אינם מסתיימים ביצפו מים על ראשי, הם נוגעים גם בשזירת דימויי מים אחרים בקינה: "שפכי כמים לכך" (ב,יט); "פלגי מים תרד עיני" (ג,מח) ואחרים המלמדים כולם על גודל הצער.

זאת ועוד, להשוואה בין איכה לירמיהו יש פנים נוספות. הביטוי 'צפו מים על ראשי' אינו עומד בקינה לבדו, אלא משובץ במעין 'סיפור' המלמד על קורותיו של המקונן, ובו נרמז על לכידתו של המקונן ביד אויביו וכליאתו בבור – 'צמתו בבור חיי'. אויבים אלו – אם ננקוט לשון מליצית – לא עמדו בכלל הידוע בענייני שמירת בורות, ועל חטא השלכתו לבור הוסיפו את פשע 'בור ששתית ממנו אל תשלך בו אבן'.² מי הם האויבים? אם נתפוס את איכה כעומדת בפני עצמה יכולים הללו להיות כל שונא שהציק לישראל בימי החורבן ובשנאתו כי רבתה, כלא אנשים שונים בבורות. אך בהעמידנו את הזיקה לירמיהו, הרי שלבר מהמחשת גודל האסון והצער, טמון כאן רמז לגורלו של ירמיהו עצמו, ירמיהו המוכיח שאיש איננו חפץ להקשיב לתוכחתו: "ויקחו את ירמיהו וישלכו אתו אל הבור מלכיהו בן המלך אשר בחצר המטרה וישלחו את ירמיהו בחבלים ובבור אין מים כי אם טיט ויטבע ירמיהו בטיט" (ירמיהו לח,ו). 'צפו מים על ראשי' אולי אין כאן, אך ל'ויטבע בטיט' הגיע גם הגיע. ועל גודל הסכנה שנשקפה לו למדנו מן ההוראה בהמשך: "והעלית את ירמיהו הנביא מן הבור בטרם ימות" (ירמיהו לח,ז).

אם הפך – במעין מדרש פנים מקראי – האירוע האישי הנורא למוטיב המשובץ בקינה הלאומית, אות וסימן הוא לגדולתו של המקונן. למה כוונתנו? אם יש באירוע האישי הנורא הזה בחיי ירמיהו כדי ליצור מוטיב בקינה הלאומית של המקונן, העשוי על-פי פשוטו להיות מובן כסבל שבא מידי אויבי האומה החיצוניים, הרי שיש כאן ויתור על הטחת האשמה באויבים מבית. האויב האישי מספר ירמיהו (הן ידוע היטב מי הוא

יב. צפו מים על ראשי – בין נבואה לקינה

בין איכה לירמיהו

תפיסת קביעת חז"ל, כי ירמיהו הוא כותבן של קינות איכה (בבלי, בבא בתרא טו ע"א) כמסורת היסטורית גרידא, שכל כולה לא באה אלא כדי ללמדנו מי הוא מחברן של הקינות עזות הרגש, עלולה להחמיץ דבר מה מהותי בהן, ואולי אף לוקה בצמצום ובפשטנות. לדעתנו, והדברים אמורים גם לגבי פריטים אחרים ברשימת 'מחבריי' הספרים שבברייתא המפורסמת, נכון יותר לראות קביעה זו כאמירה מדרשית טיפוסית האומרת משהו על מהות הטקסט הנידון, אך לא באה כדי להשביע את הסקרנות בשאלות חיבורו. המהות בנידון הוא הקשר שטוו חכמים בין ספר ירמיהו והקינה הגדולה. לפי זה ספר איכה בא לחדר ולהבליט את מוטיב הקינה על החורבן, ששורשיו נעוצים בנבואת ירמיהו, ובכך יש כדי לקרוע צוהר לעולמו הפנימי של הנביא ולעולמו של המקונן גם יחד. בפשטות ניתן לומר, כי אין תוכחתו של הנביא לעמו עניין העומד בפני עצמו. חצוי נפש הוא הנביא, ובעודו מצביע בנחישות ובאומץ על פגמי החברה ומחוליה, הומה לבו אהבה לעמו, עד כדי היקרעו מצער בחוותו בעיני רוחו את החורבן הממשמש ובא. תמיהה היא האם מי מבין עיתונאי ההווה המזהים על נקלה כל דבר קלוקל, מסוגל לירד למעמקיה של השניות המופלאה המעצבת את אישיותו של הנביא – מוכיח וזועם, אוהב וכואב, נביא ומקונן.

ירמיהו כמקור השראה

יש מפרשני איכה שראו בקינה האישי של פרק ג' הפותחת ב"אני הגבר ראה עני בשבט עברתו" (ג,א) השתקפות חוויותיו של ירמיהו.¹ אכן, בתכניה הקינה יוצרת זיקה עמוקה לספר ירמיהו, הן משום שבימי התממש החורבן (רש"י), והן בגין הקושי הדתי העצום הגלום בהם, המשקף משבר שפקד מן הסתם את נביא החורבן. מעבר לגורמים כלליים

1 רש"י: "היה מתאונן ירמיהו לומר אני הגבר ראה עוני אשר ראה עוני מכל הנביאים שנתנבאו על חורבן הבית שבימיהם לא נחרב הבית אלא בימי". וראו הסתייגותו של אבן עזרא על כך.

2 פתגם ידוע המציין כפיות טובה. ראו למשל: תנחומא, מטות ג; במדבר רבה כב.

שהשליך את ירמיהו לבור (!) הופך לאויב כללי, שעשוי להיות מובן כאויב חיצוני. אם נמשיך ו'נדרוש' כיוון מחשבה זה, נראה את הנביא המקונן הוֹפֵךְ את יסוריו האישיים לסמל לייסורי האומה, ויש בכך כדי להמחיש את אותה שנית שבה מדובר בין הנביא המוכיח לנביא הסובל בצרת הכלל.

דברים אלו אינם סותרים כמובן את קיומה של ביקורת חברתית סמויה יותר וסמויה פחות באיכה³, אלא שמוטיב הבור המוסט לגורל הלאומי, עשוי להתפרש גם כהימנעות ממתחת חבל הביקורת יתר על המידה ברגעים של אסון וחורבן.

הבור כסמל

העיסוק בבור לא תם, ובנאמר לעיל לא סגי. עיון בנבואותיו של ירמיהו מלמד על פן נוסף בזיקה שבין גורלו של הנביא לתוכני נבואתו. ניתן דעתנו למצבו של הבור שאליו הושלך ירמיהו – 'ובבור אין מים כי אם טיט'. בור זה אחד מן הבורות בירושלים הוא, המשמש ברגיל להספקת מים. מצוי הוא בחצר – 'חצר המטרה', כדרכם של בורות בשטח הבנוי הנמצלים היטב את המשטח הפנוי של החצר לניקוז מימיה ותיעולם הבורה. ובהישענות זו על הריאליה נמשיך ונטען, כי מצב המים בבור המסוים הזה עשוי לסמן את 'מפלס המים' בעיר הנצורה ההולכת ונחשפת לאימי הצמא. נמצא שבהתגשמות נבואתו: "היושב בעיר הזאת ימות בחרב ברעב וברבר" (ירמיהו לח, ב), לוקה ירמיהו כפליים. בהיעדר מים חשוף הוא ככולם למוראות הצמא הנורא – בקינה הביע זאת המקונן: "דבק לשון יונק אל חכו בצמא" (ד, ד), ויותר מכולם, טובע הוא בטיט הנורא.

ועדיין לא תם דיוננו. אם במחסור במים עסקינו, הרי שעניין זה מהווה מוטיב מרכזי בנבואות הפורענות של ירמיהו מימים ימימה. חוסר מים מגיף? הסיבה הפשוטה התופסת גם בהיעדר אויב היא כמובן עצירת גשמים. על כך שמענו כבר בנבואותיו הראשונות של ירמיהו: "וימנעו רביבים ומלקוש לא היה..." (ירמיהו ג, ג), ומובלטת שם אחריותו של ה' לגשם), וכן: "ולא אמרו בלבבם נירא את ה' אלוהנו הנותן גשם יורה ומלקוש בעתו" (ירמיהו הכד, ד): "לקול תתו המון מים בשמים ויעלה נשיאים מקצה הארץ ברוקים למטר עשה ויוצא רוח מאוצרותיו" (ירמיהו ו, ג), ובמעין 'תגובה' של השמים על חטאי העם: "שמו שמים על זאת ושערו חרבו מאד..." (ירמיהו ב, ב). ומעל לכול, בתיאור המפורט והמיוחד במינו של אימי הבצורת: "אשר היה דבר ה' אל ירמיהו על דברי הבצרות. אבלה יהודה ושעריה אמללו קדרו לארץ וצוחת ירושלים עלתה בעבור הארמה חתה כי לא היה גשם בארץ" (ירמיהו יד, א-ד).

3 משהו על כך ראו להלן בפרק י"ד.

אין זה מענייננו להכריע כאן על מה ולמה יעניש ה' את עמו בעצירת גשמים, ומתי יעמיד מולם עמים זרים שיכום בחרב, ובפשטות קבעה התורה: "השמרו לכם פן יפתה לבבכם וסרתם ועברתם אלהים אחרים והשתחיתם להם. וחרה אף ה' בכם ועצר את השמים..." (דברים יא, טז-יז). ירמיהו חידד מוטיב זה עד מאוד בסגנונו המיוחד: "אתי עזבו מקור מים חיים לחצוב להם בארות בארות נשברים אשר לא יכלו המים" (ירמיהו כ, ג). והנה, הנביא שכה הירכה להתריע ולאיים, מוצא את דברי תוכחתו מתקיימים 'על גופו', ובהיותו בבור הטיט הוא הסובל מכך יותר מהכול.

כלוא בבור בחצר המטרה רואה ירמיהו איך מתגשמות נבואותיו אחת לאחת: "מצפון תפתח הרעה" (ירמיהו א, יד) ניבא, ונלכד במצור שהטיל האויב הבבלי. בצורת ויובש חזה, ונכלא בבור יבש אשר אין בו מים. בכך המחיש ירמיהו את גורלו של נביא האמת אשר תוכחתו היא גם מנת גורלו, וזעמו המוכיח וזערו קינתו כרוכים זה בזה כצבת בצבת עשויה.

טבע הוא באדם כי כשתתברר צדקתו, הגם שרעים דבריו, תבוא לו מעט קורת רוח, אם לא שמחה לאיד ממש. לא כזה הוא הנביא. קינתו קשורה לתוכחתו בעבותות כל ינותקו, וכשמסתיימת זו מתחילה זו. אין הוא משקיף אובייקטיבי, גורלו האישי מחובר לגורל הכלל. אין תימה אפוא שירמיהו סירב להצעתו ה'נדיבה' של 'רב טבחים': "ועתה הנה פתחתך היום מן האזקים אשר על ירך אם טוב בעיניך לבוא אתי בכל בא ואשים את עיני עליך..." (ירמיהו מ, ד), שכן אין נטייתו המפורסמת אחר בכל נובעת מחיבתה, אלא מרצונו למזער את מספר קורבנות המצור: "והיצא אל הכשדים יחיה והיתה לו נפשו לשלל וחי" (ירמיהו לח, ב). אין זו נהייה אחר בבל, אלא אהבה לעמו – אותו עם שכה התאכזר לירמיהו. על כן, לא לבבל מושמים פעמיו של הנביא, שמבור כלאו זכה לפתע לצאת לחופש, וליחס (בבלי!) אוהד מלוא חופניים.

נביא המזוהה עם הציבור סובל בצרותיו ומקונן על מר גורלו, זכאי גם לנבא על נחמתו. מי שקונן וזעק: "הורידו כנחל דמעה" (ב, ח), יכול לנחם: "אוליכם אל נחלי מים" (ירמיהו לא, ח), ומי שחרד מן הבצורת והיובש, ישמח: "והיתה נפשם כגן רוח" (ירמיהו לא, יא). 'גן' מושקה במישרין על ידי מים). המקונן והנביא חד המה, גם אם בפועל לא נתמזגו באישיות היסטורית אחת. 'צפו מים על ראשי' הפך מקינה לנחמה!

דימויי החושך

בדברנו על מוטיב הבור נזכור, כי לבד מן הטיט המטביע נחון הבור בגורמי צרה נוספים. לא בכדי נתפס הבור כ'בית האסורים' המקראי. בלי להתחייב כיצד נראה בית האסורים הקדום בפועל, יש לזכור כי בור המים משמש כלא אידיאלי. צורתו דמוית הכד איננה מאפשרת לכלואים בו לחמוק. דומה, כי יסוד זה התקיים בבור מפורסם: "ויקחהו וישלכו

אתו הבורה והבור רק אין בו מים. וישבו לאכל לחם...” (בראשית לו, כד-כה), מבלי חשש שיחמוק ממנו. אך לא רק מים חסרים בבור, סגור הבור ואין בו אור. ויש בכך כדי להזכיר כמה מציורי החושך רבי העוצמה של איכה: החל מ”בכו תבכה בלילה...” (א, ב), שבפתיחה, דרך “אותי נהג וילך חשך ולא אור” (ג, ב), ו”במחשכים הושיבני כמתי עולם” (ג, ג), שבקינה האישית, ועד לסיום ב”נעו עורים בחוצות” (ד, ד), ו”על אלה חשכו עינינו” (ה, ז).

חושך זה בהופעותיו השונות מסמל כמדומה את גודל המבוכה הרעיונית שאליה נקלעו מקונני איכה – האישי והלאומי.⁴ יש בו מעין חזרה לנקודת המוצא – מצב של תוהו ובוהו טרם בריאה בעולם בלתי מסודר ובלתי מאורגן, ללא תוכנית וללא שיטה. מצב זה הוא כמדומה הקשה מכול, שכן ניתן לספוג ייסורים במערכת המסוגלת לתת להם פשר. מערכת כזו צריכה סדר ומשטר למצער בקוויה הכלליים, אך בחושך אין לראות ולו שמץ של סדר כזה. מבחינה זו יש אולי חיזוק לכך באזכור הפיכת סדום ועמורה: “ויגרל עון עמי מחטאת סדם ההפוכה כמו רגע...” (ד, ו). ניתן לראות בהשוואה לסדום השוואה שעיקרה העמדה זה מול זה של החטא והעונש מהסוג הנפוץ למדיי בנביאים.⁵ ויחד עם זאת, דומה כי בפסוק זה ההדגשה על הפיכתה המהירה של סדום כמורגע מבליטה ממד נוסף בנידון – החזרה למצב הראשוני מעין תוהו ובוהו, שהוא גורלה של סדום וגם – לדאבון לב – של ירושלים.

אולי על רקע החושך יובנו ביטויים מסוימים בקינה אישית בפרק ג': “חדשים לבקרים רבה אמונתך” (ג, כג). האמונה-נאמנות של האל היוצרת את אותו אי של סדר בערבוביה הרעיונית הנוראה, עולה מדי בוקר חדש. התחדשותה עם הבוקר משולה לאותו אור מפציע המציע ומכריז על בריאה מחודשת. אכן, תהומות הייאוש מסוגלים להביא לתחושה של חושך מוחלט, אך האור קיים גם באיכה.

ירמיהו המקונן

מקונן גדול היה ירמיהו. קינתו על יאשיהו זכתה לפסוק מפורש: “ויקונן ירמיהו על יאשיהו...” (דברי הימים-ב לה, כה).⁶ וביטויי צער ואבל המשיקים לקינות פזורים הרבה בנבואותיו: “על זאת חגרו שקים ספרו והילילו” (ירמיהו ד, ח); “מעני מעני אוחילה קירות

לבי המה לי לבי לא אחריש” (ירמיהו ד, ט); “...קול בת ציון תתיפח תפרש כפיה אוי נא לי כי עיפה נפשי להורגים” (ירמיהו ד, לא); “בת עמי חגרי שק והתפלשי באפר אבל יחיד עשי לך מספד תמרורים...” (ירמיהו ו, כו); “גזי נזרך והשליכי ושאי על שפים קינה” (ירמיהו ז, כט); “על ההרים אשא בכי ונהי ועל נאות מדבר קינה” (ירמיהו ט, ט), ובמיוחד: “כה אמר ה' צבאות התבוננו וקראו למקוננות ותבואינה ואל החכמות שלחו ותבואנה. ותמהרנה ותשנה עלינו נהי ותרדנה עינינו דמעה ועפעפינו יזלו מים. כי קול נהי נשמע מציון כי שמענה נשים דבר ה' ותקח אזנכם דבר פיו ולמדנה בנתיכם נהי ואשה רעותה קינה” (ירמיהו ט, טו-יט).

לא בכדי זיהו חז”ל את קינת איכה עם ירמיהו, שהירבה לקונן כחלק מן התהליך הנבואי שהעמידו בטרם חורבן לנוכח מוראותיו. השאלה מי חיבר את איכה איננה שאלה היסטורית, ולא באה להשביע את סקרנותו של המתעקש ללבן את מה שהמקרא העלים. מבחינה זו אולי נכון להשתמש במליצה השגורה במקרים כאלה – איננו יודעים אם ירמיהו חיבר את איכה, אך בטוח שמי שחיבר את איכה היה ירמיהו. זיהוי המקונן עם ירמיהו אומר דבר-מה עמוק מאוד לגבי הקשר שבין קינה לנבואה. כה הפנים ירמיהו את דבר החורבן עד שקינות היו חלק בלתי נפרד מנבואתו. לרוע המזל, מי שסירב להטות אוזן לקינה הנבואית נאלץ לשמוע את קינת הנביא!

4 מוטיב החושך נפוץ בספרות הנבואית דוגמה מרשימה לכך בישיעיהו פרק מ”ב: “...ואתנך לברית עם לאור גויים. לפקח עינים עורות להוציא ממסגר אסיר מבית כלא ישיבי חשך... אשים מחשך לפניהם לאור... והעורים הביטו לראות. מי עור כי אם עבדי...”.

5 ישעיהו (א, ט) ירמיהו (מט, יח) ובמיוחד יחזקאל (טו, ג).

6 דיון על כך ראו להלן פרק י”ג.